

կայսկոպոսներու անունները. բայց որովհետև անոնք թարգմանութեան մէջ շատ եղծուած էին տառադարձութեամբ եւ անձանաչելի մնացած, նոր թարգմանութեան մէջ դուրս ձգուած են. «Եւ զի պայման նամակն՝ որ հայերէն գրով էր, յայտարարութեանն (572) կորեալ, եւ թարգմանեցաւ այս յԱւր-հայ քաղաքի ի հոռոմ գրոյ. քանզի եւ նորքս ունէին ի մէջն. եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել...: Բայց թէ կամիք անուամբք կայսկոպոսացի՝ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս կայսկոպոսարանացն գտանել. եւ զայլոցն եւս, քանզի եւ մեք զմերս այդ տարազու մարթացաք գտանել»²⁰:

Մեր ձեռքը հասած այս Բ. թղթին մէջ այժմ կը պակսի անուանացանկը, բայց այն անշուշտ յեականս նոյն ըլլալու է այն ցանկին հետ, որ պահուած է Ա. թղթին մէջ. վերջինս կ'երեւայ թէ չունէր Արրահամ աչքի առջեւ:

Տեղը չէ հոս շեշտելու թէ Արրահամ բուրովին սխալ կարծիք ունի Ա. եւ Բ. թղթերու յառաջադայութեան եւ Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիներու տուած «պայմաննամակ» մասին: Բաւական ըլլայ ըսել, որ իւրաքանչիւր երկիր առանձին առանձին, եւ ոչ ի մի ժողով հաւաքուած տուած են Սիմէոն Բեթ Արշամացոյ իրենց դաւանութեանց մասին «պայմաննամակ»: Այս մասին առիթ պիտի ունենանք խօսելու այլուր:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

**ՅՈՒՆՆԵՐԸՆ ԳԳՐՈՅԸ
(572—603)**

Նկատմամբ Յունարան Դպրոցի ծագման եւ ժամանակի մշուշի մէջ էր ցայսօր հայ բանասիրութիւնը: Հրատարակի վրայ շրջող հոյլ մը կեղծ գրութիւններու կը մթապնէին աչքերը, կը կաշկանդէին մտքերը տեսնելու եւ դատելու հայերէն լեզուի պատմական զարգացումն այնպէս, ինչպէս կատար-

ուած է իրականութեան ծոցը: Երկու խօզընդոտներ մասնաւորապէս արգելք կը հանդիսանային ուղիղ դատողութեան. Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի: Երկու պատմադիրներս ալ առաւել կամ նուազ չափով մարդուած Յունարան Դպրոցի մէջ, կը ներկայանային Ե. դարու երկրորդ կէսի մատենադիրներ: Քանի անխախտ էին անոնք իրենց գիրքերու մէջ, չէր համարձակեր բանասիրութիւնը վճռականօրէն յայտնել իւր հետազոտութիւններուն արդիւնքը: Կը զգար թէ կանուխ է Դպրոցիս հիմնարկութիւնը գետեղել Ե. դարու երկրորդ կէսին. հայերէն լեզուի մեծ յեղաշրջութիւնը, զոր յառաջ բերաւ Յունարան Դպրոցը, Զ. դարու վերջին քառորդէն, ճշգրտոյն եւս է. դարէն սկսեալ ցոյց կուտար իւր հետքը հայ մատենագրութեան մէջ: Բայց Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի, որոնք ըստ աւանդութեան Ե. դարու երկրորդ կէսին կը վերաբերէին, կը թուլացնէին զրիչը արտայայտուելու ազատ:

Այսօր բարեբախտարար բարձուած են հրատարակէն այս խափանարար խօզընդոտները. Եղիշէ իւր պատշաճաւոր տեղին ունի Զ. դարու վերջին եւ Մովսէս Խորենացի Բ. դարու առաջին քառորդին: Կարող է այժմ բանասիրութիւնը արտայայտուել համարձակ եւ հանել իւր եզրակացութիւնները յեցած մատենագրական եւ լեզուագիտական ապացոյցներու վրայ:

Արդէն ժամանակ առ ժամանակ լսելի ըրած էին բանասէրներէն ոմանք այն միտքը, թէ անձուկ իմաստով Յունարան Դպրոցը կամ յունարան լեզուով թարգմանութիւնները Ե. դարու սկիզբը միայն տեղ ունին հայ մատենագրութեան մէջ. ուրիշներ կը միտէին Ե. դարու ընթացքին ենթադրել այդ դպրոցի հիմնարկութիւնը: Կարող ենք այժմ իսկական ժամանակը ամփոփել 572—603 երեսնամեայ ժամանակամիջոցի մէջ:

Յունարան Դպրոցի ծագման, ուղղութեան եւ արտադրած թարգմանութիւններու մասին դասական աշխատութիւն մը տուաւ վերջերս ուսուցչապետ Յ ա կ ո բ Մ ա ն ա ն դ ե ա ն¹: Մանրակրկիտ եւ խզճամիտ ու-

¹ Յ. Մ ա ն ա ն դ ե ա ն, Յունարան Դպրոցն եւ նրա զարգացման շրջանները. քննական ուսումնասիրութիւն: Վիեննա 1928:

²⁰ Գիրք թղթոց, էջ 183: Տես եւ վարը, էջ 282:

սումնասիրութիւն մը, ուր կը տարբարուծուին Յունարան Դպրոցին արտադրութիւնները մատենագրական եւ լեզուագիտական հայեցակէտներով:

Մանանդեան թարգմանութիւններու լեզուական յատկաբանութիւնները նկատի առնելով կը գանազանէ երեք տարբեր խումբեր: Ասոնք են.

- Ա. Խոււմբ. կ'ամփոփէ իր մէջ՝
- ա. Դիոնիսիոս Թրակացոյ Արուեստ Բերականութեան:
- բ. Դիրք Պիտայից:
- գ. Փիլոն Երայեցոյ գրութիւնները:
- դ. Իրեմիայի գրութիւնները:

Լեզուական ուսումնասիրութեամբ ձեռք բերած եզրակացութիւններս, կը գրէ Ամանդեան, «համարձակութիւն են տալիս ինձ պնդելու, որ վերոյիշեալ թարգմանութիւնները՝ իրանց բառամթերքով եւ լեզուական առանձնայատկութիւններով, կազմում են յունարան թարգմանութիւնների յատուկ մի խումբ եւ նրանց ժամանակը պէտք է դնել Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան թարգմանութիւնից առաջ, ուրիմն ոչ ուշ քան Զ. դարի առաջին կէսը» (էջ 107):

Դիոնիսիոս Թրակացոյ Քերականութիւնը², որ ըստ Մանանդեանի այս խմբին մէջ առաջնութիւնն ունի, հրատարակի վրայ գրաւ լեզուական այնպիսի նորաձեւութիւններ, որոնք ոչ միայն չէին լսուած նախընթաց սովի եւ արծաթի դարերուն, այլ եւ ժամանակակիցներու համար խորթ էին եւ անլուր: Թարգմանիչը նպատակ ունենալով հայացնել յունարէն լեզուի քերականութիւն մը՝ հետեւած է բոտ առ բոտ յունարէն աւթութիւններու եւ փորձած յունական բառակազմութեան տառացի նմանելով կերտել համապատասխան բառակազմիկ նախադիրներ եւ անոնց օժանդակութեամբ հնարել բարդաձեւեր: Եւ այս ոչ միայն ուր ի բնէ ազբատ էր հայ լեզուն, մասնաւորապէս քերականական-գիտական բառերու մէջ, այլ եւ հոն, ուր ունէր հայերէնը առաւելութիւն անչիօթ անդրադարձնելու յունական մտքերը³:

² Հրատ. Ն. Ազոնց՝ Діонисій Тракійскій и армянскіе толкователи. Петроградъ, 1915: Ընդարձակ ներածութեան մէջ քննութեան առնուած են նաեւ նորաձեւ յունարանութիւնները, որոնք յիմնացս դարձու հասարակաց ստացուածք կ'ըլլան:

³ Այսպէս՝ ἀγαγγύωσσω հայացուցած է վերձանեմ (համար. ծանօտ) փոխանակ ընթեմում, կար-

Նաեւ թարգմանիչը ունէր բաւականին աւելի հմտութիւն մայրենի լեզուին մէջ: Այս ցանդուղն ձեռնարկութիւնը ի սկզբան անշուշտ գիտնական փորձ մըն էր եւ նպատակ կը հետապնդէր հայ մտքին մերձենալի ընել յոյն լեզուին բառակազմութեան օրէնքը եւ այսու գիւրացնել նոյնին ուսումը⁴: Եւ արդէն յոյն լեզուի համար պատրաստուած քերականութեան մը տառացի թարգմանութիւնը, առանց որ եւ է փորձի՝ համաձայնցնելու հայերէն լեզուի սեպհականութիւններու իրբեւ հայերէնի քերականութիւն, չէր կրնար ուրեչ նպատակի ծառայած ըսալ:

Այս առաջին փորձն էր նոյնասեռ գրականութեան մէջ: Յունարէն նախադիրներու փոխարէն ճարտարութեամբ յարմարցուած են հայկականներ. առ այս առաջձ մատակարարած է հայ բառամթերքը, ինչ ինչ կէտերու մէջ թերեւս նաեւ գաւառաբարբառները: Ուր քաջահնչիւն չեն երեւցած կերտուած նախադիրները՝ փոխանակուած են ուրիշներով: Այսպէս՝

չար-	չար-եմ
չաղ-	չաղ-եմ
մատ-	մատ-չիմ
յար-	յար-եմ
պար-	պար առնում
բակ-	բակ առնում
ստոր-	ստոր-ին
ենթ-	ընդ-ունիմ, ընդ-մտանեմ
վեր-	ի վեր
ներ-	ի ներքս
արտ-	արտաքս
դեր-	դերիվերոյ
անդր-	անդր-էն դառնամ եւն
բաց-	ի բաց եւն

Այս եւ նման արձաններէն յօրինուած են նախադիրներս⁵.

դամ, բայց ἀγαλογία համեմատութիւն փոխ. վերաբանութիւն, ինչպէս ունին ուրիշները. σύμφορον, բաղ-ա-ձայն, շար-ա-ձայն, բայց նաեւ դասական սճոյ՝ ձայնակից, ձայնորդ. ἀποτέλεσω բաց-ա-կատարել, բայց նաեւ անպակաս ելուզանել, կատարել: ἐντροβής ներ-կուտ:

⁴ Օրինակի համար գիւրացուցած էր կրնար ըլլալ հայ ըմբռնման իմաստը յունարէն բառին՝ παροσυ-απεισοί տար-բաղ-մատթ թարգմանութեամբ, կամ πι-συν-δέουσαι մակադիպակն (35), ἐπιπεριλαβάνω, ներպարտեալ (4) ներբախտեալ (14) եւն:

⁵ Հմմտ. Ն. Ազոնց, անդ, էջ CLXXXIV:

առ-	πρός	պար-	} περι
ապ-	} ἀπό	բախ-	
բաց-		ἔξ	ստոր-
արտ-	ἐν	մակ-	ἐπί
ներ-	ἐν	վեր-	ἀνά
բաղ-	} φωνή	նախ-	πρό
շաղ-		} ῥα	գեր-
ջող-	} ῥα		գեր-
մատ-		} παρά	հոխ-
յար-	} ῥα		
տրամ		διά	

Ինչ որ հոս իրբեւ փորձ կը ներկայացուէր թարգմանչէն, նոյնը կը գտնէր ժամանակակից հելլենասէրներու քով կատարեալ համոթիւն: Միանգամ յերկրուած նախադիրներն ու անոնց զօրութեամբ կազմուած գիտական բառերը նորոշ աշակերտներու մըտքին մէջ կը շինէին տեղ. անոնք ապա յունագէտ նոր սերունդի գրչի տակ, անոնց նոր ստորագրութիւններու մէջ անփոփոխ պիտի կիրարկուէին: Յունարան Դպրոցի հիմը գրուած էր Դիոնիսիոս Թրակացոյ Բերականութեան թարգմանութեամբ:

Առանց տարակուսի այն բոլոր գործերը, գործնք Մանանդեան կը դասէ Ա. խումբին տակ, հայ Դիոնիսիոսի առաջին աշակերտներու արտագրութիւններն են, լոյս տեսած ուսուցչին անմիջական հսկողութեան տակ:

Յունարան Դպրոցի Երկրորդ խումբը կը կազմեն հետեւեալ գրութիւնները.

- ա. Տիմոթէոս Կուզի Հակահատութիւն:
- բ. Արիստոտելի Յաղագս մեկնութեան կամ Պերիարմէնիաս:
- գ. Արիստոտելի Ստորագութիւնք:
- դ. Պարփիլիպի Ներածութիւն:
- ե. Յամբլիֆոսի Մեկնութիւնն Յաղագս մեկնութեան գրոցն Արիստոտելի:
- զ. Յամբլիֆոսի Մեկնութիւնն Ստորագութեանն Արիստոտելի:

«Թէ Ստորագրութեանց եւ Յաղագս մեկնութեան գրոց հայերէն բնագրում եւ թէ Յամբլիֆոսի մեկնութիւններում՝ յունարան պաշարն եւ լեզուական առանձնայատկութիւններն այնքան մօտ են ու նման իրար, որ առանց վարանման ու վճռականորէն կարելի է այդ թարգմանութիւնները համարել մի եւ նոյն թարգմանչի աշխատութիւն», կը գրէ Մանանդեան: Անոնք ունին հազուադէպ ու առանձնայատկ բառեր, որոնք առաջին ան-

դամ այս գրուածներու մէջ երեւան կու գան⁶: Այս խումբին միայն յատուկ է փարբայակերտ նախադիրը՝ Փարբարմեմ, Փարպիլեմ, Հինուեանամ (փոխ. հետեւիմ): Կը հետեւի ընդհանրապէս Ա. խումբի ուղղութեան եւ անոր ձեւակերպած բառերուն. բայց ունի սեպհական նորութիւններ ալ. այսպէս՝ Մակացու, մակացելի, մակացութիւն (էպիստղմի գիտութիւն). Ներիակ (էնանտիոս). ներիակութիւն. Տարբեր (διάφορος), տարբերեմ, տարբերութիւն (փոխարէն Ա. խումբն ունի՝ գարմանագան, առանձնանամ, գանագանութիւն եւն):

Ուշագրաւ է Բ. խումբին առանձնայատկութիւններէն՝ Նախերգան (προοίμιον) բառը⁷. Ա. խումբը (Պիտոյից գերբը) կը հայացնէ դայն Նախաշաւիղ բառով, ճշդիւ բարձրելով յունարէնի իմաստը՝ პრო = նախ եւ οἶμος = շաւիղ: Բ. խումբի թարգմանչը հասկցած է პრო = նախ եւ οἶμος = երգ եւ այսպէս կազմած է նախերգան:

Այս խումբին ինքնայատուկ է նաեւ շարբի (փոխ. շաղ-) նախադիրն գործածութիւնը. հմտ. Շարբանեմ (συλλαβανώ = Ա. խումբ՝ շաղառակ), Շարբանեմ (συνπλέξα = Ա. խումբը՝ շաղապատեմ). Թէեւ ծանօթ է իրեն Ա. խումբէն Շաղկապը:

- Գ. խումբը կը կազմեն՝
- ա. Դաւթի Սահմանք Իմաստութեան:
- բ. Դաւթի Վերլուծութիւն Ներածութեան Պարփիլիպի:
- գ. Դաւթի Առածք հինգ եւ Վասն Բաժանման:
- դ. Մեկնութիւն ԺԳ. գլխոց Արիստոտելի ի վերլուծականն:
- ե. Մեկնութիւն Ստորագութեանն Արիստոտելի (ընծայեալ էլիտայ իմաստասիրի):
- զ. Հատուած ինչ Մեկնութեան Ստորագութեանն Արիստոտելի:

Այս խումբի թարգմանչները «մեծ չափով օգտուել են յունարան նախկին երկու խումբի թարգմանութիւններից. ուստի եւ նրանց մէջ թէ յունարան լեզուն աւելի մշակուած է ու կազապարուած եւ թէ յունարան բառապաշարը շատ աւելի հարուստ է

⁶ Հմտ. Թուրքիւն, Կարութիւն (δύναμις), Իրակութիւն, Իրակեմ, Իրադեմ, Ապուսեմ, Արտապարտեմ, Առնշանակեմ, Բացերեւոցեմ, Հետեւութիւն, Հակահատեմ, Ներանձնաւոր եւն:
⁷ Հմտ. Մանանդեան, անդ, էջ 133:

ու ճոխ, քան նախորդ թարգմանութիւններում⁸». Դիոն. Թրակացոյ Բերականութեան յատուկ գիտական բառերը, յաճախ նոյնութեամբ կը գործածուին հոս. կան նաեւ կարգ մը Բ. խումբին սեպհական իմաստասիրական բառեր, որոնք հոս ալ կը կիրարկուին⁹:

Բայց այս խումբն ալ ունի իւր առանձնայատուկ բառերը, որոնցմէ յիշուին հոս. Անիատել (ἀνομοῦν), Բացագործեմ, Բացալիկիմ, Բնարանել (φυσιολογεῖν), Բնարանական, բնարանութիւն (Ա. խումբ՝ Բնարանութիւն), Եգրակացութիւն, նաեւ Բագերութիւն, բարեգրութիւն (συμπέρασμα). Երեւակացեմ, երեւակայութիւն (φαντασία). Համալսարան (ἀχροατήριον), Հանուր, հանրական, Մակամտածութիւն (ἐπίνοια). Յարածեմ, Յարակացութիւն, հակայարակացութիւն, հակայարաստութիւն, նաեւ ընդդիմայարակացութիւն (ἀντιπαράστασις). Յարատրեմ, Յարախարչեմ. Ներշնչական, ներշնչաւոր, շնչական (ἐμφύχοσ. Ա. եւ Բ. խումբերն՝ Ներանձնաւոր. Գ. խումբն անդամ մը միայն՝ Ներանձնական): Շարբանեմ (συνάπτω. Ա. եւ Բ. խումբերը՝ Շարբանութիւն. նաեւ Շարպարիմ). Վերաբանութիւն (ἀναλογία. Ա. խումբը՝ Համեմատութիւն). Տեսակարարեմ, տեսակարար (Ա. եւ Բ. խումբերը՝ Տեսակագործեմ):

Նկատմամբ թարգմանչներու ուշագիւր կ'ընէ Մանանդեան (էջ 161 եւ շար.), թէ ա եւ բ թերեւս նաեւ ղ միւլենոյն թարգմանչն կ'երեւան. բայց ուրիշ է գ. իսկ Ե աւելի ուշ ժամանակէ:

Յունարան Դպրոցի Գ. խումբ կարելի է համարել՝

- ա. Նոննոսի Մեկնութիւնն Առասպելաց:
- բ. Արիստոտելի Յաղագս Աշխարհի: Մանանդեան (էջ 236—246) այս երկու գրութեան թարգմանութիւնը կը համարի կատարուած Բ. եւ Գ. խումբերէն ետքը:
- Նկատմամբ յիշեալ խումբերու թարգմանութեան ժամանակի՝ իրաւամբ կը հաստատակ Մանանդեան, թէ Ա.—Գ. խումբերը թարգմանուած են Ը. նաեւ Է. դարերէն յառաջ, քանի որ անոնք ծանօթ եղած են Ը. դարուն Սոսրով վարդապետին եւ Է. դարուն

⁸ Մանանդեան, անդ, էջ 144:
⁹ Անդ, էջ 154:

սկիզբը Վրթանէս Քերդոյին: Ժամանակի յետագոյն եզրը աւելի անձկացնելով Մանանդեան, կը համարի թէ գտնէ Տիմոթէոս Կուզի Հակահատութեան թարգմանութիւնը կարելի է ապահովութեամբ գետեղել 552—564 տարիներու մէջ (էջ 97—101): Մանանդեանի կուսանն է Դիոսկորոս Աղեքսանդրացոյ մահուան տարին, զոր կը յիշէ Տիմոթէոս՝ «Թովթ Ե. Սեպտեմբեր Բ. Հոտի 2.»: Յիշեալ ամիսներու օրաթուրը սակայն տօմարակապ հաշուով զերար չեն բռներ: Մանանդեան կ'առաջարկէ կամ «ՀՈՒԻ 2.» ուղղել «ՀՈՒԻ Ի2.» որուն համաձայնութիւնը «Թովթ Ե. եւ Սեպտ. Բ.» ամիսներուն հնարաւոր է միայն 552—556 տարիներուն, եւ կամ կարգաւ «Թովթ Է. Սեպտ. Գ. Հոտի Ի2.», որով կը ստացուին 560—564 տարիները: Ժամանակագրորէն կը համապատասխանեն ստացուած տարիներուն de rebus Armeniacae գրուածքին եւ Փոս պատրիարքի հաղորդած տեղեկութիւնները նկատմամբ Հակահատութեան թարգմանութեան:

Որչափ ալ սրամիտ է Մանանդեանի սրբագրութիւնը եւ ժամանակի մերձաւորութիւնը հաւանական, բայց ամենայնիւ ճիշդ է ժամանակի եզրը, եւ ինչպէս ինձ կը թուի՝ իր 40 տարեով կանուխ:

Տիմոթէոս Կուզի Հակահատութիւնը դժուարաւ թէ է. դարէն յառաջ Հայոց մատչելի եղած ըլլայ: Առաջին անգամ 606ին յիշատակուի կ'ըլլայ անոր մասին հայ մատենագրութեան մէջ, եւ այն այնպիսի արտայայտութեամբ մը, որ անոր նոր հրատարակ եղած ըլլալը զգալ կու տայ: 606ին կը գրէր Մովսէս Յուրտաւի կաթողիկոսը Կարբէն առ Վրթանէս Քերդոյ. «Չգիւրս երանելոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ¹⁰»: Հրատարակին անձանօթ էր տակաւին Հակահատութիւնը. Վրթանէս Քերդոյն է, որ կը բարձրացնէ դայն եւ կը տարածէ:

Նկատի առնելով այս պարագան՝ պիտի առաջարկէի Դիոսկորոսի մահուան տարին, որ առանց տարակուսի սխալագրութեամբ աւանդուած է Տիմոթէոս Կուզի Հակահատութեան այժմեան օրինակներու մէջ, ճշդիւ նոր սրբագրութեամբ:

Յիշեալ տեղիքը այսպէս աւանդուած է ինձ ծանօթ օրինակներու մէջ:

¹⁰ Գիրք թղթոց, էջ 140. հմտ. նաեւ 118, 126:

Հակաճառութիւն՝

Էջ 335. «Թուղթ Է. երդ. Սեպտեմբերի Բ. Հոռի վեցերորդն»:

Էջ 277. «Թուղթ Է. երդ. Սեպտեմբերի երկրորդ. Հոռի վեցերորդ»:

Կնիք Հաւատոյ՝

Էջ 112. «Թուղթ Է. երդ. Սեպտեմբերի Բ. Հոռի վեցերորդն»:

Էջ 357. «Թուղթ Ե. Սեպտեմբեր Բ. Հոռի Զ.»:

ԹՈՒՂԹ ԵՐԻՅԱ ԱՅՍԱԿՆԱ ԳՐՈՒՄԸ՝ առանց տարակուսի գրչի վրիպակ է. ուղղին է ԹՈՒՂԹ (ԹՕԹ). սկզբնադրին մէջ կարող էր նաև ԹՈՒՂԹ (ԹՕՅԹ) եղած ըլլալ, որմէ անհմուտ գրչի տակ զիւրաւ կրնար ծագել ԹՈՒՂԹ ընթերցուածը:

ԵԻԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԻՅԱ ԱՅՍԱԿՆԱ ԵՆ ԱՆԳԱՄ մը է. գրչութեամբ աւանդուած է: Կր տեսնուի անգամ մըն ալ Ե. տարբերակը, որ կրնար է. ի սխալագրութիւնը համարուել, եթէ պատահաբար տօմարական հաշուով «Սեպտեմբեր երկրորդի» հետ չհամաձայնէր:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ անգամ մը միայն այսպէս պահպանուած է. միւս երեք զէպերուն «Սեպտեմբերի» է, անշուշտ սխալագրութեամբ: Ասորին ունի «Սեպտ. Զ.»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԻՅԱ ԳՐՈՒՄԸ է Բ:

ՀՈՒԻ ԲՈՂՐ զէպերուն անփոփոխ:

ՎԵՑԵՐՈՐԴՆ անգամ մը միայն Զ. համառոտագրութեամբ:

Այս պատկերէն կր տեսնուի թէ օրինակոյններ բաւական ազատ ընթացած են օրինակութեան մէջ, ըստ կամի համառոտելով եւ ընդարձակելով, նաև մանր փոփոխութիւններ մուծելով:

Եթէ ընդունինք թէ ուղղագոյն ընթերցուածն է Թուղթ Ե. երդ. Սեպտեմբերի Բ. Հոռի վեցերորդ, հարկ պիտի ըլլայ տօմարագրութեան գուգակցութիւն մը գտնելու համար կամ Սեպտեմբեր երկրորդը ուղղել չորրորդ. եւ կամ իրրեւ ուղիղ՝ նախամեծար համարիլ Թուղթ Ե. Սեպտեմբեր Բ.: Բայց այսպէս կը ստանանք հակաժամանակագրական արդիւնք մը այնու, որ Դիոսկորոսի մահուան օրը արտաքին ազրիւրներէ կը նշանակուի 454, Սեպտեմբեր 4ին, այն է Թուղթ Է. Սեպտեմբեր Դ. 11:

11 Թէոփիստեայ 455ին յունարէն գրած էւ այժմ ասորիւն խմբագրութեամբ պահուած Դիոսկորոսի վարքին մէջ (F. Nau, Histoire de Dioscore, patriarche d'Alexandrie, écrite par son disciple Theopiste. Journal Asiatique, 1903, p. 5-108, 241-310) մահուան օրը կը նշանակուի «էլուլ (= Սեպտ.) ամ-

Հայ ձեռագիրներու վրիպակը ըստ ամենայն հաւանականութեան պէտք է փնտրել ոչ թէ Թուղթ Է., այլ «Սեպտեմբեր Բ» ընթերցուածին մէջ: Վրիպակը սպրդած ըլլալու է շատ կանուխ ժամանակ մը, այնպէս որ այժմեան ծանօթ օրինակները իրենց գաղափարօրինակին մէջ արդէն գտած են նոյնը: «Սեպտեմբեր Դ» ընթերցուածին «Սեպտեմբեր Բ» փոփոխութեան ժամանակ, ինչպէս կ'երեւայ, նաև մերձաւոր հայկական ամսանունը կրած է աղճատուած:

Սկզբնադիր օրինակը կ'ենթադրեմ եղած ըլլալ՝

ԹՈՒՂԹ Է. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ Դ. ՍԱՀՄԻ Զ.

Կարգացուած է օրինակոյնն՝

ԹՈՒՂԹ Է. ՍԵՊՏԵՄ. ԲԵՐՈՐԴ ԶՄԻ Զ.

Եւ ուղղուած՝

ԹՈՒՂԹ ԵՐԵՐՈՐԴ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՈՒԻ ՎԵՑԵՐՈՐԴ:

Այս սրբագրութեամբ կը ստանանք ճշգրիտ Դիոսկորոսի մահուան օրը՝ «Թուղթ Է. Սեպտեմբեր Դ.» այս օրուան ուղիղ կը համապատասխանէ տօմարագրութեան հաշուով «Սահմի Զ.» 601—603 տարիներուն: Ուստի Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան թարգմանութիւնը կատարուած է 601—603 տարիներուն:

Ստացուած արդիւնքը ըստ ամենայնի համաձայն է ժամանակակից պարագաներուն: Ժամանակ մը, երբ «բազում զիրք մեծարանաց անօրէն ժողովոյն (Քաղկեդոնի) հասեալ են ի տեղիս տեղիս, ուղղափառ ուսուցանելով զչարափառութիւնն Մարկիանոսի եւ ժո-

սոյն 4ին, գիշերուան ժամը 11ին» (Հմտ. Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. Ahrens und G. Krüger, Leipzig 1899, էջ 304): Իսկ Պետրոս Վրացոյ վարքին մէջ կ'ըսուի թէ վախճանած ըլլայ էլուլ (= Սեպտ.), հոս ԹՕԹ ամսոյն Լօթնին (R. Raabe, Petrus der Iberer, Leipzig 1895, էջ 63):

Հակաճառութեան վերոյիշեալ տեղիքը, «ի գրեցելոյ առ Սեկունդիան թղթոյ ի Գանդոյ յերօրացուր (Դիոսկորոս) զընթացս կատարեաց ի Քրիստոս. Թուղթ Ե. երդ. Սեպտեմբերի երկրորդ, Հոռի վեցերորդ» (էջ 277) ասորիւն թարգմանութեան մէջ (British Museum, Add. 12156 գրուած 562էն յառաջ) աւանդուած է պարզապէս «... ուր զընթացս կատարեաց ի Քրիստոս, Սեպտեմբերի ամսոյ Զ» (E. Schwarz, Codex Vaticanus gr. 1431, eine antichalcedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos, München 1927, էջ 125 = Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, XXXII. Band, 6. Abh.)- Շվարց նկատելով որ հայերէն Ձեռագրին մէջ Թուղթ (փոխ. Թուղթ) ըսուած է, համարած է թէ «Սեպտեմբեր Զ» թղթոյն գրութեան թուական ըլլայ:

դովոյն Քաղկեդոնի¹²», հարկ տեսնուած է հրատարակ հանել այս հոսանքին դէմ հակաճառական եւ միաբնեայ վարդապետութեան ջատագով գրութիւններ. եւ այս մտքով է, որ կը գրէ Վրթանէս նոյն թղթին մէջ, թէ «եսու բերել զՊատճառս ժողովոյն (տալ. ժողովոյն) եւ այլ հաւասարս հաւատոց զերանելի վարդապետացն եւ զընդդիմակ(ց)աց հերձուածողացն, զյուրվագոյնն այտի տեղեկացիք» (էջ 118). «Եւ որ յանդիմանեն եւ նողկեն զժողովն (Քաղկեդոնի) եւ զՏումարն՝ են Թուղթն Ձենոնի ուղղափառ թաղաւորի որ կուչի Հենատիկոն եւ Թուղթն երանելոյ Անաստասոյ թագաւորի եւ Գիրք Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացոյ եւ Թուղթ Յովհաննու եպիսկոպոսապետի եւ Թուղթ Պետրոսի Անտիօքացոյ եւ Պատճառն իսկ եւ այլ բազում թուղթք ուղղափառաց: Եւ մի գարմանար, սիրելի, թէ զի՞ ծաւալեցաւ ստութիւն եւ նուազեաց ճշմարտութիւն...» (էջ 126):

Այս գրութիւններէն մաս մը՝ ինչպէս Հենատիկոնի եւ Անաստասի եւ Պետրոս Անտիօքացոյ թղթերու թարգմանութիւնը հին է, բայց նոր են միւսները, որոնց թուին մէջ նաև Գիրքն Տիմոթէոսի: Այս գրոց մասին է նաև Սորմէնի ակնարկութիւնը, որ պատասխանելով Վրթանէսի հրաւերին դալ եւ վիճարանել, կը գրէ. «Իմացաք եւ զասացեալք ձեր զինուորական կարգի... եթէ Առաքեցէ(ք) զոր կամիք, թող գան, զհարցն հաւատ կարգեալ տեսանեն: Եթէ գիտնուրոսին ասէք, զՏիմոթէոսին զԱղեքսանդրացոյ որ ընդդէմ բարեպաշտութեան հոգեկիր հարցն յանդգնեցան ասել, ուստի եւ մերժեցան ի սրբոց Եկեղեցոյ... զայդ եւ մեք քաջ գիտեմք, եւ ունիմք ի կապարճս հաւատոյ մերոյ ճշմարտի՝ որպէս զսուտ եւ զօտար եւ զանգործ նետս. այլ ինչ եթէ ունիք զոր ոչ գիտեմք, որ ոչ է հասեալ առ մեզ, տուք բերել»¹³: Ինչպէս կ'երեւայ խօսքերէս, նաև Սորմէնի գիտէ թէ Տիմոթէոսի գիրքը թարգմանուած է եւ հասած Հայաստան թղթին գրութեանն ոչ շատ յառաջ:

Ընդունելով թարգմանութեան տարին

12 Թուղթ շրջապահան Վրթանէս Քերզոզի առ Եկեղեցին Յուրտուաց, յանուն Մովսէս եպիսկոպոսի (606). Գիրք թղթոց, էջ 124. Հմտ. Հանգ Ամս. 1910, էջ 39—41:
13 Գիրք թղթոց, էջ 91:

601—603 շրջանին, կարելի պիտի ըլլայ վերհանել նաև թարգմանութեան միջավայրը:

607ին Աբրահամ Կաթողիկոսի առ Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց դրած մէկ թղթէն կ'երեւայ թէ տեղապահն Վրթանէս ունէր իրեն գործակիցներ Ուսուայի (Երեսիայի) մէջ: Անոնք ի հարկաւորութեան կը մատանական վէճերու համար նիւթեր: Ինչ որ մասնական վէճերու համար նիւթեր: Ինչ որ մասնական վէճերու համար նիւթեր: Ինչ որ մասնական վէճերու համար նիւթեր: «Եւ զի պայման նամակն որ հայերէն գրով էր, յապրամարութեանն (572) կորեաւ եւ թարգմանեցաւ այս յուսուայ քաղաքի ի հոռոմ գրոյ. քանզի եւ նոքա ունէին ի մէջ: Եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել. զի են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսարանացն անուանք, եւ են որ կարի ի պոսարանացն անուանք, եւ են որ կարի ի ծածուկ եւ սյաճեւք: Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացն եւ յաջորդաւք տեղեացն եւ սյաճեւք անուամբք եպիսկոպոսացի՝ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել եւ զայլոցն եւս. քանզի եւ մեք զմերս այդ տաղաւ մարթացաք գտանել»: Գիրք թղթոց, էջ 183:

Խօսքը 506/507ին Բարգէն Կաթողիկոսի օրով Սիմէոն Բեթ-Արշամացոյ տրուած հաւատոյ հաստատութեան մասին է, զոր երեք եկեղեցիները՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից անուններն առանձին բազմաստորագիր յանձնած էին ասորի երէցին: Այդ թղթերու պատճառով Վրթանէսի հրաւերին իւրաքանչիւր եկեղեցիները պահուած էին իւրաքանչիւր եկեղեցեաց զիւաններու մէջ: Բարգէնի թղթին պատճենը այրած էր 572ին Դուռոյ կաթողիկոսարանի հրդեհման ժամանակ: 607ին, երբ կոստանի հրդեհման ժամանակ զաւանուցիւրիոն միտեցաւ քաղկեդոնական դաւանութեան, հարկ տեսնուեցաւ դնել անոր առջեւ Գարբէլէ Կաթողիկոսի թուղթը տրուած Բեթ-Արշամացոյ, որ կը համարուէր միաբնեայ վարդապետութեան ջատագով: Ինչպէս Բարգէն Կաթողիկոսի Բ. թուղթը, նոյնպէս Գարբէլէ Կաթողիկոսին թուղթը թարգմանուեցան յունարէն օրինակէն, որ պահուած էր Երեսիա:

Թարգմանիչը, որ չէր կրցած ուղիղ գուրս բերել Հայաստանի եւ Վրաստանի

Եպիսկոպոսարաններու անունները, հաւանօրէն ծագումով բնիկ հայաստանցի չէր եւ անտեղեակ էր Հայաստանի ինչպէս նաեւ գրացի Վրաստանի գաւառական բաժանումներուն:

Տեսանք վերագոյն թէ Բարգէնի Բ. թուղթը՝ թէեւ կրած է նոր խմբագրութիւն, բայց պահած է հետքեր առաջին թարգմանութենէն, որոնց թուին մէջ է Շարագրեմ բայը, որ յայտնի նշան մըն է թէ թարգմանիչը ունի Տիմոթէոսի Հակճառութեան թարգմանչին հետ անձուկ խնամութիւն:

Ասիկ կրնանք հետեցնել թէ Յունարան Դպրոցի Բ. խումբը իւր կենդրոնն ունէր Ուռհա: Անոնց համար ալ կ'արժէ Արբահամ Կաթողիկոսի վճիռը, թէ «ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել»: Յունարան Դպրոցի երեք խումբերէն յատկապէս Երկրորդը երեւելի է իւր անսրբութեամբը, որ բառ առ բառ, քայլ առ քայլ հետեւած է յունարէնի ընթացքին թէ՛ շարագասութեան եւ թէ՛ բառակազմութեան մէջ:

Առանձին ուշագրութիւն կը գրաւէ նաեւ այն պարագան, որ Բ. խումբիս բոլոր արտագրութիւնները միաբնեայ ուղղութեամբ են¹⁴: Եւ եթէ նկատի առնենք որ սկսեալ Զ. դարու առաջին քառորդէն Եղեսիա միաբնեայ վարդապետութեան հետեւողներու գլխաւոր կենդրոնն էր եղած, ուր Գալոր Ծանձաղոս իւր ուսուցչական աթոռն էր հաստատած, գիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ Վրթանէս Քերզոզ այնպէս սերտ բարեկամական յարաբերութիւն կը մշակէր այս միաբնեայ կենդրոնին հետ:

Անհամաձայն չեն այս եզրակացութիւններուն արտաքին ազդեւորներու տեղեկութիւնները: De rebus Armeniae գրութեան հեղինակը եւ Փոս թէպէտ Փիլոքսենիոսի եւ Տիմոթէոսի գրութիւններու հայերէն թարգմանութիւնը եւ Հայաստան մուտքը Արգիշտի կը վերագրեն, ուստի իբր 550—556, բայց այս երկու հեղինակներու գրութիւնները լեզուական տեսակէտով այնպէս անմիասնական են, որ անհնար է անոնց թարգմանութիւնը մէկ ժամանակի եւ մէկ թարգմանչի վերագրել: Հաւանական է որ Արգիշտի բերած ըլլայ Հայաստան Փիլոքսենիոսի գրութիւնները. կան նոյն իսկ Արգիշտի առ Ներսէս

Աշտարակեցի թղթին մէջ հետքեր Փիլոքսենիոսի գրութիւններէն: Ասորի հեղինակիս գրուածները թարգմանուած են յստակ, բնիկ հայ նկարագրով, առանց Յունարան Դպրոցի ամենաթեթեւ ազդեցութեան: Հակաժամանակազրական է Փիլոքսենիոսի եւ Տիմոթէոսի գրուածներու թարգմանութիւնը համարել ժամանակակից: Անոնք երկու ուրոյն դպրոցներու արտագրութիւններ են, որոնցմէ մին երէց է, ասորական ազդեցութեան ենթակայ եւ երկրորդը կրտսեր՝ յունական ուղղութեան ծառայ:

Տիմոթէոսի Հակճառութեան թարգմանութիւնը ընդունելով կատարուած 601—603 տարիներուն Եղեսիայի մէջ, կ'ունենանք կոռւան ճշգրիտ գոնէ մերձաւորապէս միւս խումբերու ալ գործունէութեան շրջանը:

Ինչպէս նկատեցինք վերագոյն՝ Յունարան Դպրոցի հնագոյն շէտը կը ներկայացնէ Ա. խումբը: Այս խումբի արտագրութիւններէն յանուանէ Փիլոն Երրայեցոյ գրութիւնները ծանօթ եղած են Եղիշէի՝ Հայոց պատերազմի պատմութեան մէջ: Թարգմանութեան յետնագոյն եզրը հարկ կ'ըլլայ ասով ճանչնալ 590 թուականը, երբ յորինած է Եղիշէ իւր Պատմութիւնը: Եղիշէ կը պատմագրէր Կ. Պոլիս. այս տեղ ունէր նա աչքի առաջ Փիլոնի գործերը: Հաւանօրէն հոս պէտք է փնտռել նաեւ Ա. խումբի գործունէութեան միջավայրը:

Գրական նոր ոճ եւ նոր ճաշակ կը դնէր Յունարան Դպրոցը հրապարակ: Նոր շարժումն նոր միջավայր կը պահանջէր. եւ յանդուգն փորձը յունարան լեզուով, յունական ճաշակով գրականութիւն ստեղծելու կ'ենթադրէ ժամանակի հասունութիւն, միջավայրի փոփոխութիւն:

Ի՞նչ փոփոխութիւն կամ ո՞ր միջավայրը կարող էր գրգիռ եւ շարժում տուած ըլլալ այսնոր գրականութեան, քան 572ի Հայոց պատերազմը, որ ամբողջ երկիրը սոսք հանեց, Հայ ազնուականութիւնը, եկեղեցականութիւնը եւ մտաւորականութիւնը տարաշխարհիկ ըրաւ եւ հեռաւոր կայսերանիստ մայրաքաղաքի մէջ միւսանգամ ի մի հաւաքեց: Կաթողիկոսին հետ եկեղեցականութիւնը եւ Սպարապետին հետ ազնուականութիւնը ապաստան գտաւ Կ. Պոլիս. ուր ստիպուեցաւ աւելի քան 20 տարի պանդխտիլ: Օրուան ստիպմունքն էր կայսերանիստ մայրաքաղա-

¹⁴ Մ ա ն ա ն դ ե ա ն, անդ, էջ 202—209:

քին մէջ ապրել քաղաքակիրթ աշխարհին հետ անձուկ յարաբերութեան մէջ. ունենալ չօչափում ժամանակակից իմաստասէրներու հետ. եւ կամայ եւ ակամայ միջամուխ ըլլալ կրօնական-դաւանարանական հարցերու մէջ, որոնցմով այնպէս հարուստ էր ժամանակը:

Հայ ազնուականութեան երիտասարդ սերունդը պէտք ունէր կրթութեան. եւ պիտի յաճախէր պետական դպրոցներ, ուր Նոր-պղատոնական իմաստասիրութիւնը կը տիրէր մտքերու, եւ ճարտարախօսութեամբ կը մարդուէր երիտասարդութիւնը: Դիոնեսիոսի Արուեստ Քերականութեան եւ Գիրք Պիտոլեց առաջին հրահանգի դասագրքերն էին, եւ աշակերտութիւնը կ'առաջնորդուէր աստուածածանութեան ոչ թէ Սուրբ Հարց մեկնողական-վարդապետական տեսութիւններով, այլ յունական փիլիսոփայութեան յեցած փիլոնի լուծումներով եւ հելլեն իմաստասէրներու հեթանոս աստուածախօսութեան դէմ մաքարող Իրենէոսի մը ուղեցոյցով:

Ջարմանայի չէ հետեւարար եթէ Ա. խումբի արտագրութիւնները զուտ լեզուաբանական-ճարտասանական-իմաստասիրական բովանդակութեամբ են, նոյն իսկ Փիլոն Երրայեցի եւ Իրենէոսի Ընդդէմ Հերձուածոց գիրքը հետաքրքրութիւն զարթուցած են այնպիսի յառաջացած դարու մէջ: Թարգմանչական Նոր Դպրոցս առաջնորդուած է բոլորովին տարբեր հայեցակէտերով քան որ ուղղութիւնն եղած էր նախորդներուն: Եկեղեցականներ զժուար է ենթադրել այս խումբին մէջ. բացարձակապէս աշխարհիկ գործիչներ գլուխ անցած են նոր շարժման, որոնք փիլիսոփայութիւնը նախամեծար նկատած են աստուածարանութեանէն:

Նաեւ գործելու կերպը խոտորնակ կ'ընթանայ նախորդ ուղղութեան: Ի՞նչ նպատակ կարող էր հետապնդած ըլլալ թարգմանիչը, երբ Դիոնեսիոս Թրակացոյ Քերականութիւնը կը չըջէր հայերէնի բառ ու բառ: Հայերէն քերականութիւն մը յորինել: Այս դէպքին պէտք էր յունարէն լեզուին սեպհական օրէնքները մերձեցնել հայերէնի. բայց այս չէ կատարուած: Ընդհակառակը ճշգրիտ եւ հաւատարմօրէն ներկայացնելու համար յունարէն բնագիրը, ամէն ջանք տարուած է յերկրել նոր խոնարհման ձեւեր պատկերելու համար յունարէնի այն եղանա-

կաւորումները որոնք կը պակսէին հայերէնին:

Նկատի առնելով այս հանգամանքը, պիտի կրկնեմ. թարգմանչին ջանքը եղած է Հայ ուսանողին ըմբռնելի ընելու համար յունարէն լեզուի խոնարհման եւ բառակազմութեան սեպհականութիւնները, բառացի եւ տառացի շրջել սկզբնապիւրը հայերէնի: Ուր խօսքը օրէնքներու մասին է, եղած է ընագրին ստորուկը, իսկ ուր օրէնքներու բացատրութիւնն է, եղած է ազատ, օրինակները նոյն իսկ ընաշխարհիկ պայմաններէն վերցնելով: Հայերէն լեզուի յատկութեանց անհմուտ մը չէ թարգմանիչը, բայց կամաւ յանձն առած է երեւալ ընագրին ստորուկը, որովհետեւ այսպէս կը պահանջէր հարկը:

Թարգմանչի անձին մասին ուշագրաւ է ինչ որ կը խորհրդածէ Ն. Աղբալեան¹⁵. նկատի առնելով թէ Թրակացոյ Քերականութեան թարգմանիչը յունարէն բնագրի բացատրական օրինակներու փոխարէն յաճախ հայ միջավայրէն օրինակներ կը դնէ, կ'եզրակացնէ Աղբալեան թէ թարգմանիչը պարզած է միջավայրի մը մէջ, ուր կայ ձիւնի հիւս, որթ, ընկուզենի, այգիներ են. իբրեւ օրինակ կը յիշուին նաեւ Տարօնը, Յրօնքը եւ այլ եւ այլ անուններ որոնք Մամիկոնեան տան յատուկ են: Աղբալեան կը միտի մինչեւ անգամ հաստատելու թէ թարգմանիչը Տարօնցի մ'եղած, նոյն իսկ Տարօնի մէջ գործած ըլլայ: «Այս սրամիտ ենթադրութիւնը, որ թուում է ինձ բառականաչափ հիմնաւորուած, կը գրէ Մանանդեան (էջ 227), կարելոր եւ հետաքրքիր է այն տեսակէտից, որ թարգմանութեան տեղի որոշմամբ որոշուած է նաեւ թարգմանութեան բարբարախօսական բնոյթ կրող լեզուական առանձնայատկութիւնների միջավայրը: Ի նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալ վկայութիւնները եւս յունարան հնագոյն հեղինակների ծննդավայրը կամ գործունէութեան միջավայրը որոշում են Բագրեւանդում, Տարօնում եւ կարինում, կարելի է թերեւս ենթադրել, որ Յունարան Դպրոցի գլխաւոր կենդրոնները

¹⁵ Արարատ, 1919, էջ 70—71: Հմմտ. նաեւ Չ. Ա. Վարդանեանի՝ Արտաւազդասու, Հայկ. Հայկաշափ, Վահագն. Հասնդ. Ա մ ս օ բ ե ա յ, 1920, էջ 281—283: «Փիլոնի գործոց թարգմանիչը ինչպէս հելլեն եւ հայ լեզուի, նոյնպէս յայն եւ ազգային դիպարմութեան հաստատարապէս քաջ հմուտ է» (անդ, էջ 281):

եղել են, հաւանաբար, Հայաստանի արեւմտեան կողմերում, որոնք գտնուել են յունական մշակոյթի անմիջական ազդեցութեան տակ: Ըստ երեւոյթին, արեւմտահայեր պէտք է լինին նաեւ այն քաղկեդոնականները, որոնց շրջանում թարգմանուած պիտի լինին, ինչպէս ենթադրեցինք, Դաւիթ-Ուրմպիտոսի երկիրը¹⁶ (= Գ. Խումբ):

Աղբալեանի եւ Մանանդեանի յայնմ միայն կարող եմ համակարծիք ըլլալ, որ թարգմանիչը ծագմամբ Մեծ Հայաստանցի, թերեւս նաեւ Տարօնցի, նոյն իսկ Մամիկոնեան անէն եղած ըլլայ: Այսպիսի ծագումով շատեր կային 572էն ետքը Կ. Պոլիս, անոնց թուին մէջ նաեւ Վարդան Մամիկոնեան, Հայոց սպարապետը: Հայոց պատերազմէն ետքը Բիւզանդիոն ապաւինող փախտականներէն շատերը միտեցան քաղկեդոնականութեան: Անոնցմէ մէկն էր նոյն ինքն Վարդան Մամիկոնեան որուն համար կ'ըսուի առ Սորմէն պատասխանական թղթին մէջ. «Նեւին ասպնջական եւ առաջնորդ եւ կարապետ գնա պարտ է ասել (այս. պատրաստել), որ ազգի միոյ ապստամբութեան եղեալ պատճառ եւ զարս ի կանանց վարատելոյ... եւ մանաւանդ յիւր բնակ եւ յուզապիտա վարդապետաց կարգէ սրանալով է փախուցեալ, որպէս զամպարիշա[ն] առանց ուրուք հալածելոյ, եւ տարազիր եղեալ յամբիժ եւ հնչակաւոր եւ կեցուցանող նոցին հաւատոց¹⁷»: Այս այն Վարդանն է, որուն խնդրանքով գրեց Նզրէլ իւր Պատմութիւնը եւ զոր «ով մեծ է գիտութեանն Աստուծոյ» կը կոչէ եւ կը համարի մին անոնցմէ, «որ զեղերիցին յիմաստութիւն»¹⁸:

Բոլորովին անհնարին չէ մտածել թէ Վարդան Մամիկոնեան 572—575 տարիներու կռիւներէն ետքը երբ հաստատուեցաւ ի Կ. Պոլիս, նուիրուած ըլլայ իմաստասիրութեան եւ ձեռնարկած Քերականութեան, Պիտոյից Գրքի, Փիլոնի գրուածոց եւն թարգմանութեան:

Սպարապետի խիզախ ձեռնբեցութեամբ միայն կարող էր գոյութիւն առնել Յունարան Դպրոցն եւ անոր պաշտպանութեան տակ պահպանել գոյութիւնը: Առանց այս-

պիսի անուանի դէմքի մը նախաձեռնութեան պիտի չկարենար ձեւ եւ կերպարանք առնել լեզուի տարերային փոփոխութիւնը եւ արմատ ձգել եւ ընդհանրանալ: Նզրէլ առաջին մատենագիրն է որ կարգացած է Փիլոնի գործերը եւ անոր՝ այն «քաջ պատմագրին» խօսքերով զարգարած է իւր Ընծայականին էջերը, ձօնուած Մեծ Սպարապետին, Փիլոնի հաւանական թարգմանչին:

Այս եւ նման պատճառներ կը բռնադատեն զիս Յունարան Դպրոցի հիմնարկութիւնը ենթադրելու ի Կ. Պոլիս 572—575 տարիներուն:

Այս թուականէն ետքը հայ կեանքին հետ նաեւ հայ գրականութիւնը կրեց հզոր փոփոխութիւն: Այս շրջանին կ'իյնայ նաեւ Ազաթանգեղոսի յունարէն թարգմանութիւնը:

Այս մտքի մէջ կ'ամրապնդէ զիս ոչ միայն այն հանդամանքը, որ մինչեւ 572 չկայ հայ մատենագրութեան մէջ Յունարան Դպրոցին հետքը, այլ եւ ընդառաջ կու գայ խօսուել փաստ մ'եւս, Նւտիքէս Կ. Պոլսոյ հայրապետին մէջ գրութեան թարգմանութիւնը, որուն ժամանակն ըստ ամենայն - հաւանականութեան 577 տարին է եւ միջավայրը նոյնպէս Կ. Պոլիս:

Կը պատմէ Յովհ. Եփեսացի¹⁹ թէ 577ին երբ Նւտիքէս աքսորէն կրկին անդամ Կ. Պոլսոյ հայրապետական աթոռը հրաւիրուեցաւ, զրաւ հրատարակի վրայ երկու բնութեանց մասին գրուածք մը, որ ահագին յուզում պատճառեց. բայց եպիսկոպոսներու ստիպմունքի վրայ հարկադրուեցաւ շուտով յետս կոչել: Նւտիքէս իւր այս գրուածքը բաղմաթիւ օրինակներով ուղարկած էր «առ մեծամեծս քաղաքին եւ առ տիկնայս», մասնաւորապէս անոնց որոնք կը հակառակէին ի Քրիստոս երկու բնութեանց վարդապետութեան: Առանց տարակուսի այս գրուածքէն օրինակներ ուղարկուած էին նաեւ հայ նախարարներու եւ բարձրաստիճան եկեղեցականներու. որոնք ծանօթանալու համար հայրապետին նոր մտքերուն փութացած էին թարգմանել տալ, գրութեան յետս կոչուելէն յտաջ:

Նւտիքէսի այս գրուածքին բնագիրը յունարէն լեզուաւ կորսուած է: Կայ բարերախտարար անոր հայերէն թարգմանութիւնը,

որ իրբեւ հաղուագիւտ մնացորդ մը քաղկեդոնական գրականութեան կրնայ այլ եւ այլ տեսակէտներէ հետաքրքրական նկատուի: Զմեզ կը հետաքրքրէ հոս անոր լեզուն, որ յունարան է:

Ունիմ աչքիս առջեւ Նւտիքէսի այս գրութիւնը Վիեննայի Միխիլարեան Մատենադարանի Թ. 623, թղ. 268 բ—276 բ ձեռագրին մէջ, որ ի վերջաւորութեան պակասաւոր է. եւ էջմիածնի Պետական Ձեռագրատան Թ. 500, 323 բ—339 բ ձեռագրէն օրինակութեամբ:

Սորագիրն է՝ «Նւտիքի եպիսկոպոսի Կոստանդինուպոլսեցոյ Յաղագս դանաղանութեան բնութեան եւ առանձնաւորութեան»: Կը սկսի՝ «Որ զարտաքին իմաստութեանցն վարժեցան մեծամտել նովաւ յաղագս բնութեան եւ առանձնաւորութեան անուղղարար շարագրելով»:

Թարգմանութեան հնութեան վկայ են ոչ միայն «Սոսորդիկ Թարգմանիչ» եւ Յովհ. Մայրազոմեցի, որոնք է. եւ Ը. դարերուն կարգացած են գրուածքս, այլ եւ Վրթանէս Քերզուզ ծանօթ եղած կը թուի անոր, արդէն 606ին. հետեւեալ տողերը յայտնապէս ուղղուած են Նւտիքիսի դէմ, թէեւ լուծած է անունը: Կը գրէ Վրթանէս²⁰. «Զորոց (զՔաղկեդոնականաց) գլեղձաւորութիւն նոցին իսկ գրեալքն յայտ առնեն. զի յետ հրաշալի խառնմանն եւ ճշմարիտ միաւորութեանն՝ երկուս բնութիւնս սահմանեցին ի վերայ միոյ Քրիստոսի՝ բաժանեալս եւ անջատեալս ի միմեանց: Եւ վրիպեցուցանելով մերթ ասեն. Մի է եւ միադէմ եւ նոյն Քրիստոսն որդի Աստուծոյ եւ տէր եւ միածին. եւ անդրէն զարձեալ ասեն. Եւ յերկուց բնութեանցն անխառնելի է. եւ որք խառնեալ²¹ համարին, ասեն, զերկուս բնութիւնսն Քրիստոսի, այսինքն զմարդկութիւն իւր բովանդակ ընդ իւրում աստուծութեանն՝ զնոսա նդովեմք, ասեն: Վասն որոյ իսկ եւ յերկուս գէմս եւ յերկուս զօրութիւնս բաժանեն զբանս գրոց սրբոց. եւ որք խոնարհագոյնք ասացեալ (են)՝ միում բնութեանն առանձինն սրոշեն, եւ զբարձրագոյնսն՝ միւս եւս բնութեանն առանձինն զատուցանեն»:

Նւտիքէսի գրուածքիս թարգմանութեան աղբյւրն եւ ժամանակին քաջ կը համաձայնի

Էակաց գրքի Յիշատակարանը, ուր, ինչպէս Մանանդեան եւս կ'իմանայ, իմաստասիրական գրքերու թարգմանութեան մասին է խօսքը: Յիշատակարանս է ըստ էջմիածնի Ձեռագրաց²². «Եւ արդ յետ բազում ժամանակաց գրեաց զգիրս զայս (= գրեցաւ գիրս այս?) իրբեւ Աստուած հասոյց դմեզ ի ժամանակս յայս, յորում Հ. եւ Զ. էր թուական Հայոց (627): Ես Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց եւ սուրբ թագաւորացն պոռոտապարս ստացող եղէ զրոցս այսմ: Բայց զարմանալի է ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ եթէ Գրեցաւ գիրքս այս էակքս հրամանաւ քարգմանեալ ի Յունաց ի հայս (հրամանաւ) տեսուն Յովհաննիսի Հայոց Կաթուղիկոսի Գաբեղիմացոյ ի Ինքուականութեանն Հայոց. վկայէ այսմիկ Սարգիս Արաբացի եպիսկոպոս Ռշմարիտ վկայութեամբ»:

Հայոց թուականը՝ Ին. կը համապատասխանէ փրկչական 576 Յուլիս—577 Յուլիս տարւոյն: Ժամանակակից կաթողիկոսն էր ճշգիւ Յովհաննէս Գաբեղիմեցի, որուն մահուան թուականը սովորաբար կը նշանակուի 574: Յովհաննէս Եփեսացի, որ ժամանակակից մըն է Գաբեղիմեցոյն կը գրէ պարզապէս, թէ կաթողիկոսը 572ին Կ. Պոլիս ժամանելէն քանի մը տարի յետոյ վախճանեցաւ: «Սարգիս Արաբացի եպիսկոպոս», որ վկայած է թարգմանութեան մասին, հաւանօրէն աւորի Սարգիս եպիսկոպոսն է, որ յայտնի է իրբեւ վանահայր «Արաբացոց վանքին»²³:

Դժուար է առ այժմ ճշգրտութեամբ նոյնացնել «Էակաց գիրքը». Մանանդեան (էջ 136—142) կ'ուզէ յորձորջմանս տակ Արիստոտելի գրուածներն (= Բ. խումբ) իմանալ: Ինձ անհաւանական կ'երեւայ այս նոյնացումը: Վերագոյն այս խումբի թարգմանութեան միջավայրը մատնացոյց եղաւ Ոււհա-Նզրէսիս: Որովհետեւ Յիշատակարանս սովորաբար յանուն Դաւիթ Անյաղթի հասած իմաստասիրական հարց ու պատասխաններու ետեւ կ' գտնուի, եւ այս հատուածը Էակաց գիրք յորձորջումը կը գրէ, աւելի հաւանական կը տեսնեմ իմանալ «Էակաց գիրք» անուան տակ այն իմաստասիրական մանր գրուածներու

²² Ձեռագրեր էջմիածնի Ձեռագրատան Թ. 270 (ԺԷ), 580 (1618), 859 (ԺԷ), 1754 (1637), 2018 (1621), 2607 (1300):

²³ A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922, էջ 185:

¹⁶ Մանանդեան, անդ, էջ 227—228:
¹⁷ Գիրք թղթոց, էջ 93:
¹⁸ Նզրէլ, էջ 7: Հմմտ. Հանգ. Ա. մ. ս., 1931, էջ 175—177:

¹⁹ Եկեղ. Պատմ. Բ. 25 եւ 51:

²⁰ Գիրք թղթոց, էջ 116:
²¹ Տգ. խառնել:

հաւաքածոյըը, որ պահպանուած է էական մասով Էջմիածնի Զեռագրատան Նոր Ժող. Թ. 528 ձեռագրին մէջ, յամէ 1280:

Եւտիքէսի Յղ. զանազանութեան գրքի եւ էակաց գրքի թարգմանութեանց միջա- վայրը Կ. Պոլիս երեւան գալով, անտարա- կուսելի կ'ըլլայ Յունարան Դպրոցի Ա. եւ Գ. խումբերու գործունէութեան կենդրոնը ըն- գունիլ կայսերանիստ մայրաքաղաքը:

Եւտիքէսի «Յաղագս զանազանութեան» գրուածքին լեզուն կը միտի առաւելագէս Գ. խումբին. ունի նաեւ Ա. եւ Բ. խում- բերու հետ աղերս. մինչ Ա. խումբէն ուղղակի կախում մը ցոյց կու տայ, Բ. խում- բին հանդէպ աւելի ներգործական քան կրա- տորական դերի մէջ է: Գ. խումբին ա- ոանձնայատուկ Ծարամերձիմ, Ներշնչանամ, Առաղլեմ, Յարակացեալ եւն ունի նաեւ Եւտիքէս: Ըստ մասին իրեն յատուկ են՝ Ար- տակայիմ, Արտաձայնեմ, Բացադասեմ, Հա- մաչարչարական, Հերձուածեմ, Մակատե- սեալ (Հմմտ. մակատեսուչ, Նոնոս), Մա- կարկութիւն, Միջամիմ, Յեղականութիւն, Ներանկեալ, ներգոյնամ, ներհայիմ, ներ- հանդիպիմ, ներմտութիւն, Ծարաղիմել, Ծա- րակայացեալ, Ծարամաքառիմ, Որչափանամ, Պարմբունեալ, Ստորալիտակութիւն, Վե- րանիմ, Վերափայլիմ, Քանակիմ եւն:

Յունարան Դպրոցի նորաձեւութիւնները, հայերէն զասական եւ առանին լեզուներու յախուուն եւ խիզախ յեղաշրջումը թէ ինչ աչ- քով նկատուեցաւ ժամանակակիցներէն, յատ- կապէս Մեծ-Հայաստանցիներէն, կարելի է զգալ Վրթանէս Քերզոզի հետեւեալ տողե- րէն²⁴. Վրթանէս կը գրէ Յուրտաւ քաղաքի հայերուն 606ին. «Իսկ այժմ՝ առաւել եւս յայտնապէս գրեալ տեսանեմք զազանդն Նեւ- տորի յես առաւել նորաձեւ գրեալս նոցա²⁵, զոր ես տեսի եւ կարդացի նոցին իսկ գրով²⁶, որ թարգմանի ի մեր լեզուս²⁷ այսպէս. Ասէ. Զոր օրինակ ազնիւ հիւսան...»:

²⁴ Գիրք Քրիստոս, էջ 116:
²⁵ Հետաքրքրական է աստիճանա ձեւը, որով կ'ակնարկուի նորաձեւ նորանշան հայերէն լեզուն, որ կը կիրարկուէր Յունարան Դպրոցին:
²⁶ Անշուշտ ոչ յունարէն, այլ Յունարան Դպրոցի շնորհաբարձի ոճով:
²⁷ Հարկ կը տեսնէ Վրթանէս Յունարան Դպրոցի շնորհաբարձի անմտաշէլի հայերէնը ծանօթ հայերէնի վերածել, ինչպէս այսօր «Նոր ուղղագրութիւնը» հարկ կը զգանք հասարակաց մտաշէլի «հին ուղղագրու- թեան» վերածել:

Թէպէտ ի սկզբան եպերելի երեւցաւ յու- նարան հայերէնը, բայց լընթացս ժամանակի անհրաժեշտ տեսնուեցաւ նոր Դպրոցիս կա- րեւոր արտագրութիւններուն ծանօթութու- թիւնը. յաճախակի ընթերցումը ընտելա- ցուց ինչպէս մտքերը բովանդակութեան, նոյնպէս լեզուն նորաձեւ հայերէնին: Յաջորդ շրջանի գրականութեան վրայ տարաւ Յու- նարան Դպրոցը յաղթանակ: 628ին Գուրգէն պոռոտոսպար «զարմանալի» կը գտնէր, որ «էակաց գիրքը» իւր անմարսելի հայերէնով թարգմանուած է «հրամանաւ» Յովհ. Գա- րեղինեցի կաթողիկոսին: Անշուշտ գրասէր կաթողիկոսին փափազն էր, որ թարգմա- նուէին օգտակար գրքերը հայերէնի, բայց ոչ կամքը՝ որ յունարան նորաձեւ լեզուով հայացուէին: Յունարէն լեզուն հմուտները աղաւաղած էին անգամ մը իրենց ճաշակը, եւ փրկուողայական — աստուածարանական մտքերը ճշգրիտ անդրադարձնելու փոյթը ստիպած էր ակամայ մեղանշել տոհմային լե- զուել յատակութեան դէմ:

Այս ըսուածներէն ինքնին կը հետեւի թէ որքան միամիտ գտնուած է Մովսէս Սորե- նացուց Պատմութեան խմբագրիչը, որ մու- ճելով Պատմութեան Գ. 61 գլխուն վերջին տողերը՝ «բայց քանզի տգէտք էին մերումս արուեստի...» եւ 61րդ գլուխն ամբողջ, հա- լատացնել ուղած է թէ Յունարան Դպրոցի հիմնադրը Մովսէս Սորենացի եղած է եւ իր առաքունն Աղեքսանդրիա Սահակի եւ Մաշ- տոցի հրամանով կատարուած: Թ. դարու եր- կրորդ քառորդին մուծուած այս յաւելուածը առիթ տուած է յետագաներուն ամբողջ երամ մը կրտսեր աշակերտներու երեւան հանելու, որոնց թուին մէջ ամփոփուած են Ե.—ԺԱ. դարերէ ծանօթ եւ անծանօթ ամենազգի ա- նուններ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԵՂԻՇԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԵՒ ԻՐ ԳՆՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԳՄԻՆ ԲՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն):

28. ՎՐԱՑ ՏԱՐԱՇԽԱՐՀԻԿ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Ի՞նչպէս պէտք է հասկնալ Եղիշի (Բ. 37) տողերս. «Եւ մինչդեռ գունդ կազմէին (Պարսիկը), որ գնոսա (զնախարարս Հայոց) շկօթակ արասցեմ յանդարձ օտարութիւն — որպէս գրագում նախարարս ի վրաց աշ- խարհէն արարին (չկօթակ) — ի նմին ժա- մանակի գուժական հասանէր ի կողմանցն Քուշանաց»...:

Եղիշ գրած է տողերս հետեւեալ պա- րագայի մէջ. Հայ նախարարները արքայից արքայի հրամանով ի Դուռն կանչուած էին եւ ներկայացած արքային. կը հրամայէ ա- նոնց արքայից արքայ ընդունիլ մագդէական կրօնը: Երբ կը մերժեն նախարարները հե- տեւել հրամանին՝ կը սպառնայ արքայն արքայի զամէնքը Սարգաստան, ինչպէս երբեմն պատահած է այս յանդարձ օտարու- թիւն աքսորումը Վրաց նախարարներուն:

Համեմատութիւնը թէ այսպիսի չար յախտի հանդիպած են Վրաց նախարարները, ակամայ կը հրաւիրէ իր վրայ ուշադրութիւն: Ե՛րբ եւ ինչ առիթ աքսորի ենթարկուած են Վրաց նախարարները:

Եղիշի ժամանակագրութեան համա- ձայն այս դէպքը տեղի ունեցած պիտի ըլ- լայ 450էն յետոյ: Քրքերելով պատմութիւնը չեմ գտներ որ եւ իցէ առիթ Ե. դարու առա- ջին կէսին, երբ Պարսից կողմէն քաղաքա- կան կամ կրօնական հարձանք յարուցուած ըլլայ Վրաց դէմ:

Ղազար Փարպեցուց համաձայն Պարսից ըմբռնումն էր որ «յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են» (էջ 43): Այս պատճառաւ ալ Պար- սից զլիաւոր ուշադրութիւնը կենդրոնացած էր Հայաստանի վրայ: 450ին երբ հայ նա- խարարներն ի Դուռն կոչուած էին, անոնց հետ հոն կը գտնուին նաեւ Վրաց եւ Աղուա- նից նախարարները (Հմմտ. Փարպ. 47—55):

Եղիշի ակնարկութիւնն ոտնկոխ կրնայ գտնել միայն 482էն ետքը. այս տարւոյն ասպատակուած էր Պարսից դէմ Վախտանգ

Վրաց թագաւորը. ասպատակութիւնը զըս- պուեցաւ 484ին (Փարպ. 146): Թէ այս առ- թիւ որ եւ իցէ ճշուած գործադրուեցաւ ասլըս- տամբ նախարարներու վրայ, յայտնի վկայու- թիւն չունինք:

Ակնարկուած դէպքը իւր բացատրու- թիւնը կը գտնէ Զ. դարու առաջին քառոր- դին. երբ առաջին անգամ Վրաստան քաղա- քական ձգտումներու ասպարէզ զարձաւ Պարսիկ եւ հոռովէական զիւսանալիութեան մէջ:

«Հայաստանի գրաւման համար Հոռով- մայեցուց հետ մղուած երկարամեայ պա- տերազմներէն յաղթական ելած էին Պարսիկ- ները, կը գրէ Շպիգել¹. Իրենց զէնքին պար- տական էին, որ ի վերջոյ երկրին մեծագոյն մասն իբրեւ Պարսկահայաստան իրենց մնաց, եւ ասոր հետեւութեամբ նաեւ իրենց ազդե- ցութիւնը ապահովուած էր Վրաստանի վրայ: Բայց կար Պարսից ուրիշ թշնամի մը, զոր հնար չէր նուաճել զէնքով. քրիստոնէու- թիւնը, որ գաւառ առ գաւառ կը բաժնէր կը տանէր Պարսիկներէն, եւ չկար համազօր ուրիշ մտաւոր ոյժ մը, զոր հնարաւոր ըլլար ընդդէմ հանել: Քրիստոնէութիւնը քիչ յա- ոաջ անջատած, հեռացուցած էր Պարսիկնե- րէն Լաղիստանը. որպէս զի կարելի ըլլար կրկին շահիլ այս աշխարհը, պէտք էր ասպա- հովել Վրաստանը, որուն մէջէն կը բա- ցուէին կարեւորագոյն կիրճերն զէպի Լաղիս- տան: Բայց Վրաստան, ինչպէս եւ Պարսկա- կան Հայաստան քրիստոնեայ աշխարհներ էին. թէպէտ եւ արտաքուստ արտաքս կ'ու- գէին հաշտ ապրիլ Պարսից հետ, բայց ա- նոնց սէրն եւ համակրութիւնը կը միտէր դէպի քրիստոնեայ Ինքնակալն, որ Կ. Պոլիս կը նստէր: Այս հանգամանքներու փոփո- խութիւնը շատ փափազելի էր Պարսիկնե- րուն. եւ կը յուսար Կաւաս, թէ պիտի կա- րենայ արքայական հրամանով հնարաւոր ընել զայն (523): Առանց վարանելու հրամայեց Վրաց Գուրգէն թագաւորին, որ դառնայ մագդէական զենին. եւ չթողէ այլ եւս մե- ոնները, այլ շներու եւ թռչուններու հաւա- կերի դնէ: Հրամանիս արդիւնքն այն եղաւ որ Գուրգէն անմիջապէս Կ. Պոլիս զիմեց եւ օգնութիւն խնդրեց: Թէպէտ Յուստինոս Կայսեր բարի կամք չէր պահուեր, բայց չու-

¹ Spiegel, Eranische Altertumskunde, էջ 408 եւ յլ.: